

ORTAÇAĞLARI ARAŞTIRAN TÜRK TARİHÇİLERİNİN YENİ ESERLERİ *

Z. M. BUNİYATOV

Türk Tarih Kurumu'nun 8. kongresi (Ekim 1976) memlekette en eski bu meşhur bilimsel teşkilatın elli yıllık faaliyetini sonuçladı. Kemal Atatürk tarafından kurulan ve kendisinin önerdiği programa dayanarak çalışmalarına başlayan Kurum Türkiye'de tarih biliminin gelişiminde büyük rol oynamıştır ve kendi üyelerinin eserleriyle dünya şarkiyatına önemli katkıda bulunmuştur.

Kurum'un bilimsel faaliyeti üstüne Genel Müdür Uluğ İğdemir'in yayımladığı hesap raporu Türk halkları ve tüm doğu halklarının tarihi üstüne birçok sorunlar, kaynaklar ve belgelerin yayımlanması, kitaplıkların ve arşivlerin işi, Kurum'un uluslararası ilişkileri üstüne monografi araştırmalar hakkında bilgi vermektedir¹. İlginç şurasıdır ki, yabancı bilginlerin Türkçeye çevrilen eserleri listesinde (topyekûn 143) 47 eser Sovyet bilginlerine ilişkindir. Bartold'un hemen hemen tüm eserleri, Yakubofski, Gordlefski, Kraçkofski, Okladnikof, Bernştam, Denike, Gryaznof, Melioranski, Kiselyof ve başkalarının birçok eserleri çevrilmiştir.

Doğu memleketlerinin ortaçağ tarihi sorunları Türk tarihçilerinin eserlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Maalesef, bu eserler Sovyet tarihçilerine hemen hiç malum değildir, bunun içindir ki, bunlardan bazıları üzerinde mufassalan durmak gerektir.

Ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin araştırma faaliyeti genellikle iki yönde sürdürülmektedir. Ortaçağ yazılı kaynaklarının çevrilmesi yönünde (Arap, Fars, Ermeni, Suriye ve Mogol dillerinden) ve metin ve kaynaklar faksimillerinin basılması yönünde (Arap, Fars ve Eski Türk). Genel Türk problemlerine, hilafete, Selçuklulara, Osmanlılara, her türlü Türk hanedanı veya devletlerine, keza şimdi Türkiye Cumhuriyeti terkinde veya sınırlarında bulunan topraklarda vuku bulan hareketlere münasebeti olan kaynaklar araştırmalara alınmıştır.

* Narodi Azii i Afriki, No. 3, Moskova 1978, S. 201-206

¹ Uluğ İğdemir, Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973

Doktor Bahriye Üçok² kendisinin “İslamdan dönenler ve yalancı peygamberler” adlı monografisinde hicretin ilk on yılında İslam aleyhtarı hareketleri araştırmaktadır. Muhammed ve vaizleri aleyhinde bulunan ve Müslüman geleneklerinde yalancı peygamberler adı verilen Esvetel-Ansi, Tüleyha ibn Huveylid, Müseylima ve karısı Sacahın (Ümm Sadir) faaliyetini araştıran B. Üçok onların İslama karşı savaş doktrinleri ve ani değişiklikleri mufassalan aydınlatıyor, bu savaşın sosyal ve siyasal köklerini meydana çıkarıyor. *Ridde’ye* hicri 7-11. yıllarda İslamdan kaçınma hareketlerine ve bunu doğuran nedenlere ayrıca önem verilmektedir. Eser müellifi *Ridde’nin* meydana gelişinin ve yalancı peygamberlerin gösterdikleri faaliyetin İslamın Arabistan yarımadası aşiretleri arasında yayılmasını bir süre durdurduğu sonucuna varıyor.

Fakat B. Üçok’un bilimsel araştırmalarının bellibaşlı yönünü doğunun ünlü kadınlarının hayatı ve faaliyetinin öğrenilmesi teşkil eder. Onun “İslam devletlerinde kadın hükümdarlar” adlı monografisi hiç kuşkusuz ilgi çekmektedir. Kendisine göre, bu eser “mücadeleden yılmayan, cesur ve kabiliyetli kadınların hayat hikayelerinden bahseder”. Kadının devleti yönetmesi olayının çok sayıda ve eski örnekleri olduğunu gösteren müellif buna misal olarak Seba melikesi Belkis, yahudi çariçesi Atalya, Mısır çariçesi Kleopatra, Tedmur kraliçesi Zenobiya’nın adlarını anıyor ve şimdi de birçok Avrupa memleketlerinde kadınların hükümdar olduklarını belirtiyor. Kitapta İslam âleminin birçok kadın hükümdarlarının faaliyeti mufassalan araştırılıyor. Bunlar arasında Delhi Sultanı Raziyye (1235-1240), Memlükler hanedanı kurucusu Mısır Sultanı Şecer-üd-Dürr (1250), Kerman’da Kutluk devletinde Kutluk Türkân-hatun (1257-1282) ve Safvet üd-din padişah-hatun (1292-1295), Fars’ta Salgurlu atabeyliğinde Ebiş-hatun (1263-1287), Küçük Luristan’da Hurşitoğulları devletinde Devlet-hatun (1310-1317), İlhanlı imparatorluğunda Sultan Satibey-hatun (1338-1339), Celayirli devletinde Döndü hatun (1411-1419), Maldiv adaları sultanlığında sultan Hatice (1347-1380) sultan Meryem (1380-1383), sultan Fatma-Dayin (1383-1388), Kasım hanlığında Sultan Fatma-Bike (1677-1681), Sumatra’da Açe sultanlığında Safiyet üd-din Tac-ül-Alam-şah (1641-1675), Nakiyet üd-din Nur-alam-şah (1675-1678), Zekiyet üd-din İnayetşah (1678-1688) ve Ziyet üd-din Kemal-şah (1688-1699) vardır.

² Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doçentidir. Türkiye’nin orta ve yüksek okullarında İlahiyatı tekrar tedris etmek yetenışlerinin aktif aleyhtarıdır. Cumhurbaşkanının talimatı üstüne Senato üyeleri arasına alınmıştır.

B. Üçok'un Türk Tarih Kurumu'nun "Belleten"inde çıkan "İslam devletlerinde bazı naibeler" adlı büyük makalesi İslam âleminde kadınların yeri üstüne yapılan araştırmaların devamıdır. Burada müellifin iddia ettiği gibi, birçok Avrupa bilginleri Müslüman kadının sosyal ve şahsi hayattaki rolünü doğrudan değerlendirmiyorlar ve onların yalnız kendi kocalarının karısı olduklarını ve haremhanelere kapandıklarını sanıyorlar. Aynı zamanda B. Üçok Sasaniler devletinde kadının hukuki durumunu araştıran ve kadınların geniş haklardan yararlanmalarının bu devletin sükutu için neden olduğunu körükörüne ileri süren K. Bartoleme'yi haklı olarak serzeniş etmektedir.

B. Üçok'un yazdığı gibi, ortaçağlarda kadın, medresede fıkıh ve hadisleri tedris etmiş, şair, müzikçi, hükümdarların veziri ve danışmanı olmuştur. İslamda mezhep kurucularından biri olan imam Abu Hanife (8. yüzyıl) kadının ordu kadısı olarak hizmet etmesine müsaade etmişti. Ünlü tarihçiler ez-Zahabi (13. yüzyıl) ve Abu-l Fida (14. yüzyıl) hadis alanındaki bilimlerini resmi medrese diplomaları bulunan kadın öğretmenlere borçludurlar. Es-Suyuti ve İbn Tagriberdin'in bilgisine göre, Abbasiler halifesi Muktedir'in hükümdarlığı sırasında (908-932) devlet şikâyet divanını Sumeyl adlı kadın yönetmiştir. Bu kadın Cuma günleri şikâyetçileri kabul ediyor, halife adına hükümler çıkarıyor ve emirleri imzalıyormuş.

En yüksek devlet görevlerini işgal eden ünlü kadınlardan söz eden B. Üçok birçokları arasında Korduba halifesi II. Hakam'ın (961-976) karısı ve birinci danışmanı Sabiha'yı (Subh) ve az yaşlı halife II. Hişam'ın (976-1009) naibi ve Mısır halifesi Hakim'in (996-1021) kızkardeşi ve oğlu ez-Zahir'in hükümdarlığının ilk dört yılında (1021-1025) naibe olan ve bazı bilgiye göre El-Hakim'e karşı, kendisinin ölümü ile sonuçlanan komployu hazırlayan Mısır halifesinin kızkardeşi Sitt (Sayida) el-Mülûkü, Rey'in küçük yaşlı hakimi Buveyhi Mecd-ed-Devle'nin (997-1029) annesi ve naibi olan, Sultan Mahmut Gaznevî'nin Rey'i ele geçirmek çabalarına başarıyla karşı koyan Sayida hatunu gösteriyor.

Ortaçağları öğrenen Türk tarihçilerinin araştırmalarında Bizans ve kendisiyle sınırdaş memleketlerin, özellikle de Küçük Asya sınırlarındaki vilayetlerin siyasal, sosyal ve ekonomik problemlerine, haç yürüyüşleri devrine büyük önem verilmektedir. İstanbul Üniversitesinin Profesörü F. Işıltan tarafından yönetilen Ortaçağ Tarihi Kürsüsünde Avrupalı müelliflerin bu sorunlar üstüne eserleri çevrilmektedir. Geçenlerde F. Işıltan E. Honigman'ın Türkçeye çevirdiği "Bizans devletinin doğu sınırları" adlı

araştırma eserini bastırıldı. Şimdi yine F. Işıltan Bizans tarihini araştıran Rus bilgini A. A. Vasilyev'in "Bizans ve araplar" adlı monografisini çevirmektedir.

Işın Demirkent'in "Urfa Haçlı kontluğu tarihi (1098-1118)" adlı monografisi kendi öğretmeni F. Işıltan'ın "Urfa bölgesi tarihi. Başlangıçtan h. 210-m. 850 kadar" adlı araştırmasını devam ettirmektedir. I. Demirkent'in eserinde Urfa kontluğunun 1098-1100 yıllarında kont I. Balduin tarafından işgal edildiği zamandan kont II. Balduin'in hükümdarlığına dek (1110-1118) Urfa kontluğunun siyasal ve askeri tarihinin manzarası canlandırılmaktadır.

Profesör F. Işıltan'ın başka bir öğrencisi-kürsü doçenti-Erdoğan Merçil "Fars Atabeyleri, Salgurlular" adını taşıyan ve Büyük Selçuklular devleti çöktükten sonra en önemli devletlerden birisine ayrılan araştırma eserini bastırmıştır. Bu eser şimdilik Atabeyler devletleri tarihi hakkında ilk monografidir³. Eser müellifi Ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarını mufassalan incelemiştir, hem de bunlardan bazıları-bir tek nüsha olarak Türkiye'nin İstanbul (genellikle Topkapı Sarayı), Konya ve başka şehirlerinde mahfuz bulunan kaynaklar-ilk kez olarak gösteriliyor. Fars Atabeyleri devletlerinin teşekkülü anına dek Selçuklular devletinin sosyal, ekonomik ve siyasal durumunu inceden inceye niteleyen müellif çeşitli Selçuk soylarının bu vilayeti ele geçirmek için yaptıkları savaşı, Salgurlular kabilelerinin meydana gelişini ve öteki 24 Türk aşireti arasındaki yerini mufassalan aydınlatmaktadır. Atabeyler Sa'd ibn Zengi ve oğlu Abu Bekr devrinde devletin gelişimini tasvir ede müellif, Farsın, Azerbaycan Atabeyleri devleti ve Harezme dış siyasi ilişkilerini ve Moğol işgaline dek durumunu inceliyor. Daha sonra devletin yönetim sistemi derinden inceleniyor, kuruculuk, bilim ve kültür gelişimi niteleniyor. Asıl Fars devletinde Atabeylerin hükümdarlığı zamanı Saadi, Mevd-i Hamgar, Şems-ed Din Muhammet er-Razi, Kamal-ed-Din Isfahani, Humam Tebrizi gibi şairler, Vassaf, Beyzavi, Kutb-ed-Din Şirazi gibi tarihçiler yetişmiştir.

Geçenlerde E. Merçil nasihatname veya mektup dizisinden çok ilginç Ortaçağ anıtlarından birisinin Farsça metnini ve Türkçe tercümesini bastırıldı. Bu türlü iki eser Rusçaya çevrilerek bir aralık Sovyetler Birliğinde bastırılmıştır⁴. Bu türlü eserler yaşlıların (bermutat sultan veya vezirlerin)

³ Bu yazı müellifinin "Azerbaycan Atabeyleri devleti. Ildenizler" adlı monografisi henüz basılmıştır. M. C. Yusufov'un "Mosul Atabeyleri devleti. Zengiler" adlı tezi savunulmak için hazırlanıyor.

⁴ Nizam-el-Mülk. Siyaset-name. II. yüzyıl veziri Nizam-el-Mülk'ün hükümdarlığı hakkında kitaptır. Tercüme, önsöz ve notlar B. N. Zahoder. 1949. Kabus-name. Tercüme, önsöz ve notları E. E. Bertels. M. 1953.

veliahtlara neleri bilmek, kendilerini çeviren hakimler ve tebaalarla nasıl davranmak, devleti nasıl yönetmek gerektiği üstüne tavsiye ve nasihatlar vermektedir.

E. Merçil Gaznevi devleti kurucusu sultan Sebuktegin'in (977-997) kendi oğlu, sonralar meşhur sultan Mahmud'a (998-1030) tavsiyeler kitabı bulunan "Pend-nameyi" bastırmıştır. "Pend-name" Muhammet ibn Ali es-Şabankarain'in (öl. 1358) "Mecma el-ansap" adlı eserinin iki elyazısına, İstanbul'daki (Süleymaniye, Yeni Cami N 909) ve Paris'teki "Milli kitaplık" tenkidi metnine dayanarak çevrilmiştir. E. Merçil Gazneviler ve Selçuklular tarihi üstüne birçok yazılar da bastırmıştır. Kendisi Türkler tarihi üstüne yazıların Avrupa dillerinden Türkçeye çevrilmesi ile de meşhurdur.

F. Işıltan'ın başka bir öğrencisi-kürsü doçenti-Hakkı Dursun Yıldız'ın "İslamiyet ve Türkler" monografisi de ilginçtir. Müellifin önsözde belirttiği gibi, İslamın kabul edilmesi Türklerin dini, tefekkürü ve hayat tarzını kökünden değiştirerek halk olarak şuuruna dokunmadı, Türklerin Abbasi-ler halifelerinin yanında hizmet etmeleri halifelüğün siyasal hayatında köklü değişikliklere sebebiyet verdi ve Türkler efendiliğinin tam bir devrini meydana getirdi⁵.

7-8. yüzyıllarda Arapların Türklerle ilk temaslarını inceleyen müellif Azerbaycan'da, Maveraünnehr Arap fetuhatları seyrini mufassalan açıklıyor. Türklerin Arap halifelerinin yanında hizmete geçmelerini ve onların hilafetin tüm hayat yönlerine gittikçe artan etkisini tasvir ediyor. Müellif askeri sorunlara Türk müfrezelerinin Arap-Bizans harplerine iştirakine, hilafet aleyhtarı kıyamlar ve halk toplulukları hareketlerinin bastırılmasında Türk güçlerinin rolüne büyük önem veriyor. Müellif hilafetin parçalanması ve arazisinde bağımsız mülkiyetlerin meydana gelmesi seyrinde Türklerin rolü üzerinde, keza Türklerin önceleri geleneksel olarak Arapların yaptıkları önemli yönetim görevlerini ele geçirmeleri üzerinde duruyor.

Bilindiği gibi, ortaçağ müelliflerinin ender elyazısı eserlerini kendi emrinde bulunduran Türkiye'nin çok sayıda kitap mahzenlerinin ekserisinde hâlâ kataloglar yoktur, bu yüzden bu kaynağın herbir basımı uzmanlar için bir keşif demektir.

⁵ Bak. Z. M. Buniyatov. Abbasiler hilafetinde Türk hükümdarlığının başlangıcı (830-870) "Azerbaycan Bilimler Akademisi haberleri" Tarih, felsefe ve hukuk dizisi. 1969. No. 1 s. 51-58.

Ankara Üniversitesi Profesörü Ali Sevim 11-13. yüzyıllarda hilafet, Gazneviler, Selçuklular, Karahaniler ve Harezmşahlar tarihi üstüne Arap ve Fars kaynaklarını bastırmakla meşhurdur.

Ali Sevim 1968'de 13. yüzyılın meşhur havadiscisi Sibte-ibn el-Cavzi adı ile tanınan Şems-ed-Din Abu-l Muzaffer Yusuf'un (1186-1257) "Mir'ât üz-zaman" (zamanın aynası) başlıklı koskoca tarihi eserinin basılmayan kısmını yayımlamıştır. Bu eser 1056-1086 yılları arasındaki devirde birçok olayları-Sultan Togrul ve Alparslan'ın hükümdarlığı, Selçukluların, Bizans'a yürüyüşü, Malazgird civarında savaş ve İmparator Roman Diogen'in esir alınması, Selçukluların Suriye ve Filistin'i işgal etmesi, Abbasiler hilafetinin Selçuk velihahtları ile karşılıklı ilişkileri, Selçuklu velihahtlarının iç harpleri-ve başka olayları kapsamaktadır. Metin yayımlanırken A. Sevim üç İstanbul ve bir Paris listesinden yararlanmıştır.

1972'de A. Sevim-Selçuklular tarihi üstüne yeni bir önemli kaynak-Konya saltanatının yüksek rütbeli memuru Sadr Abu Bekr İbn Zeki el-Konavi tarafından 1279 yılı Şubat'ında hazırlanan "Ravzat el küttap ve hadikat el-albab" adlı Farsça eserini yayımlamıştır.

Konya sultanlığının Moğol hücumu arifesinde ve bu hücum devrindeki tarihi üstüne bugüne dek mevcut çok az bilgiyi büyük bir düzeyde genişleten bu eser Sadr Abu Bekr'in kendi dostları ve akrabasına, saltanatın devlet adamlarına yazdığı 52 şahsi mektubunun mecmuu demektir. Mektuplarda müellifin Cimri isyanı ve Konya saltanatı başkentinin durumu üstüne mülahazaları, kıyamcılar tarafından öldürülen Selçuk emirlerinin listesi, Afyonkarahisar emirliği hakkında bilgi, adlarına başka kaynaklarda rastlanmayan devlet adamları ve erkân hakkında bilgi vardır. Şehir hayatı, şehir yönetiminin teşkili, çeşitli halk tabakalarının maişeti, başkent kültür hayatı hakkında bilgi ayrıca önemli ve ilginçtir. Yayımlanan metinlerin yorumları da vardır.

İstanbul Üniversitesi Türk ve Müslüman güzel sanatları kürsüsü Profesörü Oktay Aslanapa'nın iki ciltlik "Türk güzel sanatları" adlı büyük monografisi Türk halkları güzel sanat anıtlarını meydana çıkarmak ve öğrenmek, bunların birçok yıllar için araştırılması ve aranması alanındaki büyük işlerin sonucudur. İlk cilt kadim zamanlardan Moğol istilasına dek Türk halklarının mimarisi, heykeltraşlığı ve tasviri sanatını kapsıyor. Burada Hunlar, Gök-türkler, Uygurlar, Karahani, Harezmşah, Gaznevi ve Selçuklu devletlerinin, Hindistan'daki Türk emirliklerinin, Mosul ve Azerbaycan Atabeyleri devletlerinin, Tuluniler ve Mısır memlûklerinin mimarlık ve güzel sanatları yansıtılmaktadır.

İkinci cilt'te 13-14. yüzyıllarda Anadolu Selçuk emirliğinde, Konya sultanlığında, Danişmendi, İlhani, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve birçok başka yerli hanedanlarda meydana getirilen mimarlık ve güzel sanat eserleri incelenmektedir.

Kemal Erarslan'ın manzum "Oguz-nameyi" yorumla bastırması hiç şüphesiz, Türkolog-edebiyatçılar için çok ilginç olacaktır. Destanın bu şekli Uzunköprü şehri sakini Seyit Ali'nin şahsi kitaplığındaki elyazıları arasında bulunmuş ve eserin metnini incelemeyerek yalnız meydana gelişini göstermekle yetinen N. Orkun tarafından yayımlanmıştır. K. Erarslan metin muhteviyatını, ritmini, dili ve yazısının özelliklerini inceliyor, çağdaş Türk diline tercümesini veriyor, bilimsel yorumda bulunuyor.

Ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin eserleriyle tanışlık son yıllarda keşfedilen ilkel kaynaklara dayanan ve çağdaş araştırmalardan yararlanan daha ciddi tarihi eserlerin meydana geldiğini göstermektedir.

Şimdi ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin araştırmaları erken ve klasik ortaçağ devrini kapsamaktadır. Son ortaçağ (Osmanlı devri) problemlerinin tasarlanması araştırma bilginleri neslinin değişmesi yüzünden şimdi durgunluk yaşamaktadır. Bundan başka Türk bilginlerinin fikrinde, Rus dilini bilen uzmanların olmayışı Türkiye'nin Osmanlı devri problemlerinin tasarlanması için büyük rahatsızlıklar meydana getirmektedir. Türk tarihçileri Sovyet meslektaşlarının işlerini ya işitiyor, yahut da Avrupa bilginlerinin açıkladıkları parçalardan biliyorlar.

